

## Ə.HAQVERDİYEVİN “DAĞILAN TİFAQ” ƏSƏRİNDƏ QADIN OBRAZLARI

Görkəmli dramaturq Ə.Haqverdiyev Azərbaycan tarixinin mühüm bir dövrünü əsərlərində əks etdirmişdir. Onun əsərlərini oxuyarkən XIX əsrin sonu XX əsrin əvvəllərində Azərbaycanın mədəni vəziyyətinin nə yerdə olduğu, ailə-məişət məsələləri vəbaşa məsələlər haqqında məlumatlanırıq. Haqverdiyev odövrün mənzərəsini mükəmməl şəkildə əks etdirə bilmiş, sadə bir dildə oxuculara təqdim etmişdir. 1896-cı ildə yazdığı “Dağılan tifaq” əsərində ədib getdikcə tənəzzülə doğru gedən mülkədarlığın süqutunu təsvir etmiş, ona xas xüsusiyyətləri- əyyaşlığı, istismarçılığı, zəhmətkeş insanlara olan layiqsiz davranışı açıb göstərmişdir. Haqverdiyevin geniş müşahidələrinin nəticəsi kimi ərsəyə gələn “Dağılan tifaq” ona dramaturq şöhrəti qazandırmışdır. Əsərdə Nəcəf bəyin simasında mülkədarlığın cəmiyyətin təzə meylləri qarşısında acizliyi, buna tab gətirə bilməyib tənəzzülə uğraması əks etdirilmişdir.

Əsərin əsas qəhrəmanı olan Nəcəf bəy halal zəhmətlə qazanmadığı üçün pulun qiymətini bilməyən, israfçılıq edən, ailəsinə, qadına qarşı kobud münasibət bəsləyən, kasıblara-pulu olmayanlara yuxarıdan aşağı baxan, onları adam yerinə qoymayan bir obrazdır. Məhz bu xüsusiyyətlər onun faciəsinə səbəb olur.

Niyə məhz “Dağılan tifaq”? Məlum olduğu kimi əsərdə Nəcəf bəyin malı, mülkü əlindən çıxır, müflis olur, ailəsi paramparça olur. 1880-90-cı illərdə Azərbaycanda mülkədarlıq tənəzzülə uğrayır, patriarxal-feodal münasibətləri burjua münasibətlərlə əvəz olunmağa başladı. Tifaqların, ocaqların dağılması ictimai-əxlaqi tənəzzülə, böhtana məruz qalmış mülkədarlığın öz təbiətindən doğurdu(2,s.19). Ə.Haqverdiyevin folklorla yaxından tanışlığı, ona olan marağı bu əsərə seçdiyi adda da özünü göstərir. El arasında işlənən, heç xoş olmayan bir qarğış var: “Tifağın dağılsın” Tifaq birlik mənasını ifadə edir. Bundan əlavə bu sözün ev anlamı da vardır. Əsərdə də evi dağılan, bəylikdən müflis vəziyyətə düşən Nəcəf bəy idi. Təbii ki, ədibin dövrün mənzərəsini əks etdirmək üçün bir priyom kimi Nəcəf bəyin faciəsini mülkədarlığın iflası fonunda verməsi danılmazdır. Lakin bununla yanaşı, Nəcəf bəyi bu hala salan səbəblərin sırasında Allahın haram buyurduğu işlərdən biri ilə-qumarla məşğul olmasını, acımasızlığını, kasıbların ahını almasını da göstərə bilərik.

“Dağılan tifaq” əsərindəki qadın obrazlarından biri Nəcəf bəyin arvadı Sona xanımdır. II məclisdə namaz üstündə dua edərkən qarşımıza çıxan Sona xanım Allahdan kömək istəyir. Dünyada Allahdan savayı kimsəsinin olmadığını deyən bu qadın öz ixtiyarsızlığından, hüquqsuzluğundan, söz deməyə, fikir bildirməyə haqqı olmadığından acı-acı söz açaraq əllərini Allahı dərgahına qaldırır. “Ey yerin, göyün bir pərvərdigarı! Rəhm elə bizə, bəlkə gələcəkdə bizim də sözümüz olsun”(1, s.58). Bu sözlər göstərir ki, Sona xanım yalnız özünü deyil, özü kimi olan bütün qadınları düşünür, özü ilə yanaşı onların da halına acıyır. Əlini Allaha açıb yalnız özü üçün deyil, bütün hüquqsuz qadınlar üçün kömək istəyir. Dərdini ancaq Allaha deyə bilən, Sona xanımın duası qəbul olur, ancaq özü bunu görə bilmir, bu sevinci yaşaya bilmir. Sona xanımın acı-acı bəhs etdiyi bu əsarət pərdəsi nə az, nə çox təxminən 30 il sonra Cəfər Cabbarlının “Sevil”i ilə qalxır.

Müəllif, Sona xanımın simasında təkcə bəy arvadlarının deyil, feodal-patriarxal cəmiyyətində yaşayan hüquqsuz qadınların ümumiləşmiş obrazını yaratmışdır(2,s.22). Sona xanım faciədəki müsbət surətdir. O öz hüquqsuzluğunun fərqindədir. Öz sözünü deyə bilməmək onu çox kədərləndirir. Sona xanımın monoloq və dialoqlarında dilindən çıxan ifadələrlə onun kədərinin,

arzu və istəklərinin şahidi oluruq.“..... bəlkə gələcəkdə bizim də sözümüz olsun.” deyərkən Sona xanım cəmi övrət tayfasının hüquqsuzluğuna ürək ağrısını, onların da cəmiyyətin müstəqil, hüquqlu üzvləri olmasını nə qədər ürəkdən istədiyini göstərir. Bu arzular, istəklər Haqverdiyevin idi. Haqverdiyev öz istədlərini məhz Sona xanımın dilindən ifadə etmişdir.

Əsərdəki qadın obrazlarından biri olan Pəri xanım Sona xanımın dərini bölüşdüüyü, ürəyindəkiləri açıb dediyi, danışdıqca mənəvi rahatlıq tapdığı bir obrazdır. Ancaq onun da əlindən Sona xanıma ürək- dirək vermək, səbr etməsini məsləhət görməkdən savayı bir şey gəlmir.

Sona xanıma sonuncu və ən böyük zərbə oğlu Süleyman bəyin ölümü olur. Hər cür dərdə, əzaba dözən qadın belə böyük bir dərdə tab gətirə bilmir və ölür. Nəcəf bəy iki balası ilə qalır. Əlində, ovucunda heç nə qalmayan Nəcəf bəy tamam müflis vəziyyətə düşür, bir zamanlar ona nökrlik edən Cavad indi ağa olub ona köməklik edir, ərzaqdan, ətdən alıb onun evinə göndərir. Nəcəf bəyin faciəsinin şərhini şəhər əhalisindən olan 2 nəfər-Əbdül və İsmayılın söhbətindən aydın görürük.

“Bu evi ki görürsən, top dəysəydi dağılmazdı, onu qumar dağıtdı.

-Düz buyurursunuz, Ağa İsmayıl. Allah heç kəsi qumara mübtəla eləməsin.Xudavəndi-ələm hətta öz Qurani-şərifində qumarı şeytan əməli buyurubdur. Əlbəttə şeytan əməlinə qurşanan gərək axırda belə olsun”(1, s.73).

Budur, yenə bir faciə və səbəb yenə bir şəx əməl. Nəcəf bəyin faciəsinə səbəb onun Allahın qadağan etdiyi bir şeyə meyl etməsi olur.

XX əsr Azərbaycan dramaturgiyasında mifoloji obrazlara, mif elementlərinə müraciət edən müəlliflər sırasında Ə.Haqverdiyevin də xüsusi yeri vardır. Yazıcının “Dağılan tifaq” faciəsində mifoloji elementlərdən olan yuxu,qarğış hadisələrin gedişatında əhəmiyyətli rol oynayır. Əsərdə yuxu motivi ilə ikinci məclisdə rastlaşırıq. Sona xanım gördüyü yuxunu Pəri xanıma nağıl edir. Hansı ki, hələ ailənin başında heç bir bəla yox idi, hamı sağ-salamat idi. Pəri xanımın yuxusunun əvvəlində olduğu kim hər yer “güllük gülüstanlıq” idi. Sona xanım yuxusunda həyətlərinin behişt kimi gözəl olmasını, yorulanların gəlib həyətlərindəki ağacın kölgəsində dincəlmələrini, bulaq suyundan içib dua etmələrini, lakin birdən-birə havanın tutulmağı, bərk külək əsməyi, göy guruldamağı və güclü dolu yağmağını görür. Və bununla birdən-birə o gözəlliklər məhv olub gedir. Onlardan heç bir nişan da qalmır. Sona xanımın çox təsirləndiyi bu yuxunu Pəri xanım pisə yozmasa da çox keçmir ki yuxudakı kimi onların yaşayışı alt-üst olur.

Qapısına gələn qadını boş qaytardıqdan sonra Nəcəf bəyin monoloqu olur,hansı ki burada onun dilindən eşidirik:“Kül başına Nəcəf! Məgər sən qabağına açılan əlləri boş qaytarardın? İndi o qədər ölübsən, ahü-nalə qəbul eləyirsən. Yetim uşaqları çörəksiz qoyursan...”(1, s.62). Bu cümlələrdən aydın olur ki, Nəcəf bəyin əvvəlki var-dövləti olsaydı, qapısına gələnə əliboş qaytarmazdı. Qapısına gələnələr ahü-nalə ilə, qarğışla deyil, dua ilə, alqışla o qapıdan çıxardı.

Nəcəf bəyi bu hala salan, onun evini dağıdan, ailəsinin iki üzvünü əlindən alan, sonra da özünün ölümünə səbəb olan başlıca səbəb qumardır. Qumar, haqsız yerə başqasının malını götürmək, bilə-bilə ortaq şəkildə oğurluq etməkdir. Qumarda itirilən pulda uşaqların, kasıbların haqqı vardır. İslamda qumar oynamaq birmənalı şəkildə haram, şeytan əməli hesab olunur.

Sona xanım namaz qılan Allaha ibadətlə məşğul olan bir qadındır. Pəri xanıma dərdləşərkən,“Necə eləyim, ay Pəri, budur kişi qurşanıb qumara, bir azdan sonra görərsən olub-qalanın hamısını uduzub, qaldı lat-lüt”(1,s.59). Pəri xanım isə cavabında səbr etməsini, bəlkə ərinin ağlının başına gəlib qumarı yerə qoymasını, qumarın şeytan əməli olmasını söyləyir. Demək ki, qadınlar bu yolun doğru yol olmadığını fərqundədirlər. Ancaq, əfsus ki, onların bir söz deməyə haqqı yoxdu. Sona xanımın öz sözləriylə desək “Mənim dilim yoxdur ki, qabağında bir söz deyim. Yalvarıram olmur, yapışıram olmur. Mənim də gücüm öz canıma gəlir, başıma vurmaqdan az qalıb gözlərimə qara su ensin!”(1, s.59).

Sona xanımın yuxuda gördüyü kimi onların bağçasında bülbüllərin səsi kəsilir, xoş sədaların yerini bayquş səsləri alır.“...Yavaş, Ağa İsmayıl, o quş səsini eşidirsənmi? Deyəsən bayquş səsidir.

-Eşidirəm, eşidirəm. Allah, amandır, axşam tərəfi, yağış havası, bayquş da ulayır. Görəsən fəqirin başına yenə nə bəla gələcək...”(1, s.75).

İnsan öz nəfsinin ucbatından bəlalara düşər olur. Atdığı səhv addımlarla, şəərə meyl etməklə, şeytana uymaqla həm dünyasını cəhənnəmə çevirir, həm də axirətini heç edir.

Qeyd etdiyimiz kimi əsərdə mifoloji elementlərdən biri olan qarğışdan da istifadə olunmuşdur. Qarğışa başqa adla “bəddua”da deyilir. Dua Allaha səslənərək ondan kömək diləmək mənasını daşıyır. Bəddua isə Allahdan kiminsə zərər görməsi üçün edilir. Ta qədim zamanlardan folklorda mövcud olmuş, yazıçılar da zaman-zaman öz əsərlərində bir priyom kimi bu vasitədən istifadə etmişlər.

Əsərdə Sona xanımın, Nazlı xanımın dilindən səslənən qarğışlar Nəcəf bəyə ünvanlanır. Sona xanımın “Evin yıxılsın, nə qayırdığındır, nə fikir eləyirsən?” , “Sən gərək xudavəndi-ələmin öz oduna yanasan” kimi , çətin vəziyyətdə olduğu üçün ərinin Nəcəf bəyə uduzduğu pulları istəmək üçün onun qapısına gələn Nazlı xanımın “Allah səni evsiz-eşiksiz qoysun. Allah! Mənim balalarım düzdə qoyanın balalarını düzdə qoy! Allah! Məni oda yandıranın üstünə od yağdır! Belə Allah sizin gözlərinizin yaşını çörəyinizə yavanlıq eləsin! Sizi görüm ağ gün eşidəndə burnunuzun ucu tutulsun!” (1,s.62). kimi ifadələri belə nümunələrdəndir.

Qadınla sərt rəftar edən, onu əliboş geri göndərən Nəcəf bəy onun ahını alır. Naümid bir qadının yanan ürəyini soyutmaq üçün dilindən çıxardığı bu qarğışlar da Nəcəf bəyin faciəsini yaxınlaşdırır. Həqiqətən də, qadının söylədikləri real olur. Təbii ki, bu qarğışlar səbəbsiz yerə edilmir, Nəcəf bəy öz hərəkətləri, davranışları ilə onları buna məcbur edir.

Əsərdə Dərviş obrazı da epizodik olaraq özünü göstərir. Dram boyu cəmi bir dəfə görünən bu obraz Nəcəf bəyin öz sözləri ilə desək onu ayıldır.

Ey əzizim, bir baxın dünya nə ibrətxanədir!

Axırın fikr etməyən aqıl deyil, divanədir...

Gerçəkləri eşitməyə dözə bilməyən Nəcəf bəy pul verib Dərvişdən ardını oxumamasını istəyir. O, Dərvişin onu ayıltıldığını etiraf edir, ancaq artıq gec olduğunu, on iki para kəndin ikisinin qaldığını deyir. Dərviş obrazına biz daha sonra “Pəri Cadu” əsərində də rast gəlirik. Hansı ki, orada da əsərin baş obrazına düzgün istiqamət verir, ancaq o Dərvişə deyil, İblisə doğru gedir və onun da başına fəlakətlər gəlir, Nəcəf bəy kimi bəlalara düşər olur.

“Dağılan tifaq”da diqqət çəkən məqamlardan biri də əsərin sonlarında ölmüş Sona xanımın kölgəsinin(teyfinin) Nəcəf bəyin gözüne görünməsi və onu rahat buraxmamasıdır. Hansı ki, qadının teyfi onun gözüne görünür və “Ver mənim imarətlərimi” deyir. Sona xanımın teyfinin tələblərindən sonra Nəcəf bəy günahlarının böyüklüyünün fərqi vurur. Belə acınacaqlı vəziyyətə düşməsinin səbəbkarının özü olduğunu dərk edir. Ancaq bu etiraf olanları dəyişdirmək iqtidarında deyil. T. Mütəllibov “Ə.Haqverdiyevin poetikası” kitabında qeyd edir ki, “İndi Nəcəf bəyə yalnız nəticə çıxarmaq və ailəsini məhv edən, özünü çıxılmaz, faciəli vəziyyətə salan mülkədarlıq vaxtının qudurğan, pozğun əməllərinə lənət yağdırıb özünü ittiham etməkdən başqa bir şey qalmamışdır.” (3, s. 23) Necə deyirlər “Sonrakı peşmançılıq fayda verməz.”

### İstifadə olunmuş ədəbiyyat

1. Haqverdiyev Ə. Seçilmiş əsərləri. İki cild. I cild. Bakı: “Lider nəşriyyat”, 2005, 500 s.
2. Məmmədov K. Ə.Haqverdiyev. Bakı: “Yazıçı”, 1970, 196 s.
3. Mütəllibov T. Ə.Haqverdiyevin poetikası. Bakı: “Yazıçı”, 1988, 328 s.

### XÜLASƏ

Ə.Haqverdiyevin 1896-cı ildə yazdığı “Dağılan tifaq” əsərində ədib getdikcə tənəzzülə doğru gedən mülkədarlığın süqutunu təsvir etmişdir. Ədib burada mülkədarlığa xas xüsusiyyətləri-istismarçılığı, əyyaşlığı, zəhmətkeş insanlara olan layiqsiz davranışı açıb göstərmişdir. Əsərdə həmçinin qadınların hüquqsuzluğuna da geniş yer verilmişdir. Sona xanımın timsalında müəllif təkcə bəy arvadlarının deyil, həmin cəmiyyətdə yaşayan hüquqsuz qadınların ümumiləşmiş obrazını yaratmışdır. Müəllif Sona xanımın öz dili ilə hüquqsuzluğunu əks etdirir və öz istəklərini məhz onun dilindən verir.